

A second aspect in which more reflexivity on recent historiographical and theoretical developments would have been commendable, is the phenomenon of the Enlightenment, especially enlightened absolutism, which are crucial for locating Maximilianus Hell and his work in the quadrangle of the Habsburg court, the republic of letters, the Society of Jesus and Hell's Hungarian "*patria*". The Enlightenment, including its relationship with the *ancien régimes* of Europe and Christianity (both of these being central to the issues just mentioned), has been undergoing thorough reassessment, and while there continues to be a tendency in the scholarship that reasserts its essentially secularist commitment and radical, subversive potential, there is also a very powerful, partly also "cultural practice-oriented" approach suggesting that the Enlightenment's basic message was simply concerned with "happiness": the imperative of collecting and systematizing useful knowledge about man's natural, social and moral environment for the sake of making it better – improvement in this world regardless of the beliefs one held about the "next". Thus, the anti-Christian and anti-clerical edge of the Enlightenment, as well as its often asserted association with the primacy of abstract reason, is somewhat attenuated. When it comes to enlightened absolutism, such humanitarian endeavours were coloured by (and were often instrumental in achieving) goals of power politics, i.e., enhancing the internal efficiency and international competitiveness of the state. While, for instance, the anti-clericalism of radical *philosophes* was not unknown to rulers as an inspiration, their intention in suppressing the Jesuit order was chiefly to eliminate a powerful challenge to the integrity of the state government and an obstacle to territorial-administrative consolidation (cf. pp. 136 ff.) More than anywhere else in Europe, in the Kingdom of Hungary the privileges and exemptions of the nobility constituted an even more serious challenge of the same kind, ma-

king that estate indeed a potential ally for the ex-Jesuit Hell after 1773 – but the chances of such an alliance were undermined by the fact that an influential segment of the Hungarian nobility violently rejected the linguistic-ethnographic results of the Vårdø expedition ("Lappianism"), supposedly antithetical to the discourse of ethnic origin on which the social and political ideology of their distinctive status rested. The tensions and paradox-ridden relationships that result from such complexities are not directly relevant to the Transit of Venus enterprise, but they certainly are to Hell's biography, including the possibilities that remained to him open for the pursuit of astronomical and other knowledge after 1773. A more nuanced contemplation of the topics of Enlightenment, enlightened absolutism and "noble Enlightenment" in Central Europe would have added (even) more sophistication to the work of contextualization performed in this important piece of sound and erudite scholarship.

László Kontler

Helene Castenbrandt, *Rödsot i Sverige 1750–1900: en sjukdoms demografiska och medicinska historia* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2012). 234 s.

Sommaren 1857 kom koleran till Kristianstad. Var femte invånare insjuknade och av dessa dog mer än hälften, 595 personer. Det var Sveriges tredje värsta koleraepidemi om man ser till andelen avlidna i en enda stad. Det utgör också 15 % av samtliga koleradöda i hela Sverige under det året. Samtidigt härjade rödsoten på andra håll i riket. Jönköpings län var hårt drabbat och enbart där dog under samma år fler i rödsot än i hela Sverige i kolera. I flera av socknarna insjuknade mer än hälften av befolkningen och i Mo glest bebyggda härad

dog var nionde person i rödsot. Det var både numerärt och procentuellt ungefär lika höga dödstal som den kolera som åstadkom i Kristianstad, men om rödsotens härjningar har vi inte fått oss mycket till livs i den medicinhistoriska litteraturen. De avhandlingar som finns är gamla – Frans A. G. Bergmans kom 1869, Hugo Englesons 1937. Här finns således en lucka i forskningen som Helene Castenbrandt nu hjälper oss att överbygga.

I dagens medicinska vetenskap betecknas sjukdomen som dysenteri orsakad av en variant av bakterien *Shigella*. Den smittar via avföring, förorenat vatten och livsmedel, men också genom flugor och direkt kontakt människor emellan. Symtomen är kramp i magen, blodiga diarréer och feber, allt i en skala från helt symptomfria smittbärare till dödlig utgång. Den är ett stort problem på många håll i världen i dag, samtidigt som den knappt förekommer hos oss. Men så har det inte alltid varit. Helene Castenbrandt vill med sin avhandling visa på rödsotens historiska betydelse samt försöka hitta förklaringar till dess framträdande och försvinnande.

Hennes metod är till största delen demografisk. Hon använder material från Tabellverket – digitaliserat i Demografiska databasen i Umeå (DDB) – och Tabellverkets efterföljare Bidrag till Sveriges officiella statistik (BISOS). Det är en lång tidsserie, hela perioden från 1750 till 1900. Under den tiden sker många förändringar i datainsamlandet, läns- och sockengränser ändras, sjukdomar byter namn och klassificeras på olika sätt. Författaren ger en god överblick över allt vad detta kan innebära i form av fallgropar, dubbelregistreringar och bortfall av uppgifter.

En första övergripande fråga är: var rödsoten förr i tiden huvudsakligen endemisk eller epidemisk? Bergman och Engleson hade olika uppfattning om det. Nästa fråga har att göra med vilka faktorer som kan ha påverkat sjukdomens utbrott. Författaren använder här en epidemiologisk modell uppdelad i tre delar:

faktorer som har att göra med egenskaper hos själva smittämnet, hos den drabbade individen respektive ute i samhället i stort. Modellen alstrar i sin tur ett antal följdfrågor om betydelsen för sjukdomsspridningen av sanitära förhållanden, befolkningskoncentration och krishantering, om hur nedsatt immunförsvar, ålder, kön och medicinska åtgärder påverkade individens mottaglighet samt slutligen om hur bakteriens virulens och variationer i säsong, väder och klimat påverkade dödligheten.

I sin analys resonerar författaren gärna i relativa tal. Först indelas länen i tre olika kategorier efter hur många år under hela perioden som dödligheten i rödsot utgjorde mer än tio procent av den totala dödligheten. Vi kan sedan i talande diagram för varje län följa den årliga procentuella andelen dödlighet i rödsot. Diagrammen är för jämförelses skull samlade i en bilaga i slutet av boken, men en del av dem förekommer också tidigare i texten som illustrationer i anslutning till resonemanget.

Lika talande är de jämförande diagrammen mellan det årliga absoluta antalet döda i rödsot, smittkoppor och kolera (s. 66 för hela Sverige, s. 115 för Jönköpings län). Absolut glesast är det mellan utbrotten i kolera, den sjukdom som i övrigt fått mest uppmärksamhet i dåtidens medier och bland dagens farsotshistoriker. Ett antal Sverigekartor i grått med geografiskt utplacerade vita cirklar av olika storlek allt efter den procentuella andelen dödsfall i rödsot i den enskilda drabbade socknen illustrerar de år då rödsoten grasserade som värst, en karta för varje år 1772, 1773, 1808, 1809 och 1857. Jönköpings län har valts ut för en analys ner på sockennivå. Detta län drabbades hårt både 1773, 1808 och 1857. I den under dessa år likaså hårt drabbade Byarums socken görs sedan en geografisk analys på bynivå av den månatliga fördelningen av dödsfallen i rödsot. Resultatet redovisas i talande kartor med landsväg och gästgiverier utmärkta.

Vilka samband kan författaren så identifiera? Ja, de epidemiska utbrotten hörde sen-

sommaren och hösten till, augusti, september, oktober. Dödligheten var högst bland barnen, men alla åldrar drabbades. Könsskillnaderna var inte stora men under de kraftigare utbrotten verkar de unga vuxna männen ha varit mer utsatta än de unga kvinnorna. De geografiska skillnaderna var stora. Värst drabbades Jönköpings län, Västergötland, Värmland och Dalarna. Större delen av Norrland, Mälardalen, Gotland och Malmöhus län tillhörde de lindrigast drabbade. Även inom det enskilda länet fanns stora skillnader mellan socknarna. I Byarums socken var fördelningen också på bynivå helt olika för de tre drabbade åren, och inget entydigt samband verkar ha funnits med landsväg och gästgiverier. Även under lugnare år kunde det röra sig om epidemiska utbrott, men nu begränsade till enstaka socknar. Och på det i övrigt lindrigt drabbade Gotland inträffade en svår epidemi 1779 med 29 % av alla dödsfall på ön orsakade av rödsot. Landsbygden drabbades värre än städerna. Författaren hittar inget säkert samband med jordbruksreformerna, skiftena och utflyttningen av gårdar från byarna. Inte heller kan rödsotens tillbakagång under 1800-talet kopplas till utbyggnaden av vatten och avlopp i städerna med därav följande förbättrad hygienisk standard. Dessa reformer initierades främst av koleran, och då den anlände hade rödsoten redan minskat betydligt.

Försöken att i diagramform åskådliggöra dödligheten i rödsot i relation till andelen fattiga hushåll i samband med utbrotten 1808 och 1857 i socknarna i Jönköpings län visar inte heller någon tydlig tendens. Utbrottet 1772–1773 hade samband med missväxt med åtföljande arbetsvandring och tiggeri, utbrottet 1808–1809 särskilt med truppförflyttningar och hemförlovade soldater. Epidemin 1857 kopplades samman med en stark sommarvärme och torka, vilken gjorde att dricksvattnet sinade och skörden blev dålig. Provinsialläkarna rapporterade då också hur sjukdomen fördes vidare av järnvägsarbetare och folk som rörde

sig mellan drabbade landsbygdsocknar och arbetsplatser i stadsmiljö, hur de som tog hand om de sjuka löpte större risk att drabbas och hur därför prästerna och deras familjer var särskilt utsatta. Många faktorer kan således ha varit inblandade i spridningen av rödsoten, men det går enligt författaren inte att peka ut någon av dessa som ensam förklarande. Vilka faktorer som varit mest avgörande har sannolikt varierat både geografiskt och i tid, något som inbjuder till framtida fördjupningar på lokal nivå.

Ett viktigt resultat av studien är jämförelsen mellan rödsoten och koleran och frågan vilket som betraktades som viktigast – att försöka minska farsotens spridning genom förebyggande åtgärder eller att satsa resurserna på att behandla och bota dem som insjuknat då epidemin var ett faktum. Bot eller prevention? Här skiljde sig strategierna radikalt åt. Då det gällde koleran satsade man förebyggande. Man inrättade karantäner och tillsatte sundhetsnämnder, och tidningarna rapporterade fortlöpande om kolerans härjningar. Då det gällde rödsoten gjordes inget av detta. I stället satsade man på den enskilde individen, gav råd om hur denne skulle kunna skydda sig mot rödsoten och medel att ta till vid redan inträffad sjukdom. Dessa olika strategier hade inget att göra med att rödsoten skulle ha varit mildare och mindre dödlig än koleran. Rödsotsepidemierna var tvärtom oftast värre än kole-rautbrotten. De var något gammalt och invariant, representerade en välkänd sjukdom, särskilt ute på landsbygden. Man hade inte kunnat skydda sig mot rödsoten tidigare, så hur skulle man kunna göra det nu? Koleran däremot var något nytt, ett utifrån kommande hot, och den drabbade främst städerna. När man så i andra länder införde karantän för resande gällde det att vara lyhörd också på hemmaplan och följa de internationella förebilderna.

Detta är givande läsning. Författaren för ett tydligt resonemang, vilket ytterligare förtydligas genom ett stort antal diagram, tabeller

och kartor. Dessa är till största delen väl valda, men i några fall stämmer inte diagrammet riktigt överens med den omgivande resonerande texten. I diagram 5.2 på sidan 155 finns således sex döda i rödsot redovisade som begravda redan i augusti 1773 samtidigt som man på sidan 154 läser: "Av diagram 5.2 kan utläsas att under epidemin 1773 inträffade de första dödsfallen i september", en utsaga som stämmer bättre överens med utbredningskartan för samma år på sidan 157, där inga dödsfall från augusti finns registrerade. Diagram 4.2 på sidan 91 ger än värre huvudbry. Enligt rubriken återger det dödligheten i rödsot i Gotlands län under perioden 1750–1900, men man letar i diagrammet förgäves efter den svåra epidemi som enligt texten drabbade Gotland år 1779. Diagrammet är till förväxling likt diagrammet på nästa sida föreställande det hårdare drabbade Kronobergs län. Gotlandsdiagrammet i Bilaga 1 på sidan 217 stämmer betydligt bättre överens med det som sägs i texten. Fel diagram har således getts plats på sidan 91, en förväxling som varken respondent eller opponent på disputationen verkar ha varit medveten om.

Jag vill till sist instämma i opponenten Elisabeth Engbergs avslutande bedömning att avhandlingen ger en viktig pusselbit till dödlighetsnedgången. Den visar på de stora geografiska skillnaderna i rödsotens utbredning och hur lokala utbrott kunde grassera också vid låga nationella tal. En analys av dödligheten visar tydligt att den uppträdde epidemiskt, men då källmaterialet under större delen av perioden inte innehåller några uppgifter om sjukligheten går det inte att definitivt utsluta att den mellan utbrotten kunde hålla sig kvar endemiskt. Svårt är också att med det material som finns bevarat bedöma individuella biologiska faktorer, exempelvis immuntillståndet, och dess betydelse för smittspridningen.

Källmaterialet är genom sin skiftande karaktär snårigt. Författaren har kartlagt ett stort tidigare väsentligen utforskat område. Boken är spännande, välskriven och läsvärd.

Den lyfter fram rödsotens stora betydelse för folkhälsan i gången tid och kan rekommenderas till alla som vill vidga bilden av tidigare seklers farsotshistoria. Pesten och koleran har fått en nära lierad i rödsoten. Mellan pest och kolera grasserade – rödsoten... I valet mellan pest och kolera väljer du kanske – rödsot. Till sist: de initiala uppgifterna om koleran och rödsoten 1857 är hämtade från *Sundhets-Collegii underdåniga berättelse om medicinalverket i riket 1857* (Stockholm, 1859), s. 76–98, 108–117. Denna finns fritt tillgänglig på internet via Statistiska Centralbyråns hemsida, www.scb.se.

Bodil Persson

Marius Warholm Haugen, *Jean Potocki : esthétique et philosophie de l'errance* (Trondheim: NTNU, 2012). 515 p.

Cet ouvrage est la thèse que M. Haugen a défendue devant la Faculté des Lettres (NTNU) de Trondheim en 2012. Elle portait principalement sur le *Manuscrit trouvé à Saragosse*, roman d'exception, écrit en trois étapes, 1794-1804-1810, par Jean Potocki (1761–1815), écrivain polonais d'expression française.

Dans une démarche ambitieuse, l'A. a cherché à rendre compte à l'intérieur d'une explication cohérente, d'une interprétation synthétique, bref, à l'intérieur d'un discours, de « l'ensemble du roman » (67) ; il avance même que la thématique de l'errance se retrouve dans toute l'œuvre de Potocki. L'A. est le premier à exploiter cette thématique de façon systématique et globale, travail qui emporte indiscutablement la conviction et qui fera date. Il prend soin de s'appuyer sur une exceptionnelle culture littéraire ; non seulement il assure ainsi chacun de ses pas, mais encore il installe le roman de Potocki dans tout un entrelacs d'échos, de renvois, de miroirs avec des œuvres litté-